

Az EWUng. személynevei az ómagyar utáni korszakokból

1. Az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen (Herausgeber: LORÁND BENKŐ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992–1995.) sokkal gazdagabb személynévanyagot tartalmaz annál, amekkora egy rövid előadásban bemutatható. A szótár személyneveinek száma becslésem szerint meghaladja a kétezret, skálájuk is igen nagy terjedelmű az abszolút első szótörténeti adatoktól az etimológiai adalékként alkalmazott idegen nevekig. Azt hiszem, mindez megmagyarázza, miért kényszerültem az anyag megrostálására.

Milyen nevek maradtak ki a feldolgozásból? Kirekesztettem a szócikkek etimológiai szakaszában felbukkanó idegen személyneveket. Ugyanígy jártak az évszám nélkül közölt magyar nevek. A szűrés után megmaradtak az évszámmal ellátott, biztosan vagy lehetségesen magyar személynevek. A még így is túlságosan nagy adatmennyiséget időbeli határpont megállapításával csökkentettem. Bár nem vagyok barátja a merev korszakolásnak, gyakorlati céllal és a hagyományt követve 1526-ot jelöltem meg az ó- és a középmagyar kor határaként, ezt az évet még az ómagyarhoz sorolva. – Választásom az EWUng. közép- és újmagyar személynévanyagára esett. A vérbeli történeti névtanósok többségét inkább az ómagyar személynevek vonzzák; ezt annak ellenére állítom, hogy a középmagyar korról kapcsolatban a névtannak talán nincsenek olyan súlyos adósságai, mint például a grammatikának (az utóbbihoz vö. HORVÁTH LÁSZLÓ: MNy. LXXXI, 315 és NytudÉrt. 133. sz. 3). Hozzám viszont közelebb áll az a kérdés, hogyan segíthetik a viszonylag kései adatolású személynevek a szótörténeti és etimológiai kutatásokat, s ezekhez szorosan kapcsolódva a lexikográfiát.

2. Az EWUng.-nak eddig öt füzetét vehették kezükbe az érdeklődők. A szótár egyik szerzőjeként alkalmam nyílt arra, hogy a hatodik füzet korrektúrájából is összegyűjtsem az ómagyar utáni személyneveket, így vizsgálódásomhoz minden szócikket felhasználhattam.

Számításom szerint az EWUng.-ban 9859 szócikk van. Az ómagyar utáni korszakokból való évszámos személynevek 158 adata 136 szócikkből, vagyis a teljes készlet 1,38%-ából kerül ki. A neveknek és az őket alkalmazó szócikkeknek a száma azért tér el egymástól, mert 10 szócikk két, 6 pedig három nevet tartalmaz.

A 158 névadatból 77 már a TESz.-ben is szerepelt. A 81 új adat forrásainak listáját a SzT. (20 név), KÁZMÉR MIKLÓS CsnSz.-a (15 név) és a MNy. (14 név) vezeti.

A vizsgált személynevekből 139 a szócikkek szótörténeti részében jelenik meg: ezekből 101 a biztos, 38 a bizonytalan adat. (A bizonytalanságnak kétféle oka lehet: vagy azt nem tudjuk bizonyosan, hogy az adott személynév az adott címszónak az adata-e; vagy pedig azt, hogy egyáltalán személynévvel van-e dolgunk. Az utóbbi, igen ritka típust l. az *oszmán*, *purde*, *suszter* szócikkekben.) A maradék 19 név az etimológiai adalék szerepét játssza. A biztos, a bizonytalan és az adalék típusú személynevek százalékos aránya tehát 63,92 : 24,05 : 12,03. E három csoport megkülönböztetése megfigyelhető lesz a következő vizsgálati szempontok ismertetésekor is: a) a név funkciója a szócikkekben; b) az adatolás ideje; c) szófaji és alaktani csoportosítás; d) eredet szerinti osztályozás.

a) Mi lehet a személynév funkciója a szócikkekben? Erre a kérdésre válaszol az egyes szerepek előfordulási számát és arányát közölve az 1. táblázat.

1. táblázat

funkció	biztos	?-es	adalék	összes	%
első adat	32	25	–	57	36,08
első biztos	1	–	–	1	0,63
formára	16	5	–	21	13,29
variánsra	45	8	–	53	33,54
származékhoz	7	–	–	7	4,43
etimológiai	–	–	19	19	12,03
összes	101	38	19	158	100,00

Láthatjuk, hogy az EWUng. közép- és újmagyar személynevei a leggyakrabban abszolút első szótörténeti adatként lépnek föl. Az ilyen személynevet néha igen nagy időbeli távolsággal követi az első közszói előfordulás: például az *al-* címszó *alszeg* alcímszavának első adata egy 1576-ból való személynév, míg az első közszói adat csak 1758-ban jelentkezik. A bizonytalanság kérdőjelével ellátott személynevek csoportjából olyan eseteket is említhetünk, melyekben a közszó megjelenése több mint kétszáz évvel későbbi a névénél: a *cokol* címszó *cókó* alcímszavában az 1551-es személynevet 1754-ből származó közszó, a *pohos* szócikkében pedig az 1561-es nevet 1770-80 tájáról idézett közszó követi.

A személynév persze nemcsak abszolút első adat lehet, hanem bizonytalan adat(ok)nak a jelentkezése után az első biztos adat szerepét is betöltheti. Erre a funkcióra az egyetlen példám a *senye* címszó 1602-es személyneve: ezt 1138-tól kezdődően kérdőjeles személynevek sora előzi meg, a közszó pedig csak 1833-ból mutatható ki.

A biztos vagy bizonytalan személynévi adat a szótörténetbe a címszóéval megegyező formájú alakváltozatként is bekerülhet. Jellemző példája ennek az 1701-es *Karácsony* személynév: a címszó első bizonytalan adata egy 1138-as, első biztos adata egy 1211-es személynév, az első közszoji előfordulás pedig 1450 körüli, de ezek egyike sem tekinthető a címszóval megegyező formának, éppen ezért van szükség az 1701-es személynévre.

Egy személynév természetesen nemcsak a címszóval megegyező formának, hanem bármelyik variánsnak is lehet az első bizonytalan vagy biztos reprezentánsa. Az 1. táblázatból látható, hogy a biztos adatok csoportjában ez a személynévek leggyakoribb funkciója.

Jóval ritkább az az eset, hogy a személynév kizárólag egy kiemelt származéknak a képviselőjeként szerepel. – Mivel az 1. táblázat minden névhez csak egy funkciót rendel, nem derülhet ki belőle, hogy három név az elsődleges funkciója mellett kiemelt származékként is megjelenik: 1549: *Zakmanos* (elsődleges funkciója, hogy a *szakmány* abszolút első adata); 1557: *Poshat* (a címszónak megfelelő formát is képviseli a *poshad*-ban); 1587: *Gwlas* (variánsként is megvan a *gulya* szócikkben).

Az etimológiai adalékul szolgáló személynévek legnagyobb alcsoportját azok a nevek alkotják, amelyek a köznevesüléssel keletkezett lexémák szócikkeiben találhatók; ilyen szócikkek: *geci*, *herkópáter*, *mahomet*, *matuzsálem*, *muki*. A személynév a címszóéval azonos töből képzett szóként is bekerülhet az etimológiai szakaszba: ilyen a *Futika* és a *Szusza* a *futrinka*, illetve a *szuszog* szócikkben. A név megjelenhet az alaki és jelentésbeli analógia vagy a hangrendi párhuzam kedvéért is, mint a *Csősze* a *pöszöget* szócikkében, illetve a *Porzsolt* a *perzsel*-ben. Néhány egyedi eset ismertetésére most nem keríthetek sort. Megjegyzésként viszont ide kívánczik, hogy az etimológiai szakasz bizonytalan hovatartozású személynévet is tartalmazhat (pl. *kende*, *kodácsol*, *pacák*).

b) A 2. és a 3. táblázat a személynévi adatok időrendi csoportosítását mutatja. A hagyománynak megfelelően az újmagyar kort 1772-től számítom.

2. táblázat

század	biztos	?-es	adalék	összes	%
XVI.	42	21	9	72	45,57
XVII.	29	14	2	45	28,48
XVIII.	19	3	2	24	15,19
XIX.	11	—	6	17	10,76
összes	101	38	19	158	100,00

3. táblázat

kor	biztos	?-es	adalék	összes	%
középmagyar	84	38	13	135	85,44
újmagyar	17	–	6	23	14,56
összes	101	38	19	158	100,00

A vizsgált anyagból az 1528-as *Gepelesch* személynév (a *gépely* variánsa) a legrégebbi, a legújabb pedig a *pacák* etimológiai részében bizonytalan odatartozásúként közölt, 1880-as *Paczák*.

c) A 4. táblázatból részben azt tudhatjuk meg, milyen szófajú lexémák szócikkeiben vannak közép- és újmagyar személynévek; részben pedig azt, milyen a nevek morfológiai felépítése.

4. táblázat

szófaj	biztos	?-es	adalék	összes	%
ige > foly. igenév	3	3	1	7	4,43
igető > foly. igenév	–	–	3	3	1,90
ige > bef. igenév	1	–	1	2	1,27
ige > főnév	1	–	1	2	1,27
ige > melléknév	3	–	–	3	1,90
főnév =	58	25	11	94	59,49
főnév > főnév	11	1	1	13	8,23
főnév > melléknév	8	1	1	10	6,33
melléknév =	16	8	–	24	15,19
összes	101	38	19	158	100,00

A szótörténeti személynéveket (l. a biztos és a kérdőjeles adatok oszlopait) ahhoz a fő- vagy alcímszóhoz viszonyítjuk, amelyhez tartoznak. Azokban a sorokban, amelyekben egyenlőségjel áll, a néven nincs a címszóhoz képest többletet jelentő képző; ahol viszont éket láthatunk, ott a név a címszó származéka. Mivel az adalék típusú, vagyis a szócikk etimológiai szakaszában szereplő nevek nem mondhatók a címszó közvetlen képviselőinek, alaki szempontból sem a címszavukhoz viszonyítva, hanem egyszerűen csak saját felépítésüket tekintve bonthatjuk őket morfémákra: az adalékok oszlopában tehát az egyenlőségjel pusztán törmorfémat jelent, az ék pedig képző jelenlétére utal.

Természetes, hogy az igék szócikkeiben csak képzős személynevek fordulnak elő. A folyamatos melléknévi igenév képzőjével jött létre például a *csoszog* címszó *csosz* alcímszavának *Csoszó* személyneve. Megesik az is, hogy a folyamatos igenév képzője nem lexémához, hanem fiktív ige-tőhöz járul: ilyen a *szuszog* címszó etimológiai szakaszában közölt *Szusza*. A befejezett melléknévi igenév képzőjével alakult személynévre akadhatunk a *poshad* szótörténetében és a *perzsel* etimológiájában. – Ehhez hasonlóan ritka a deverbális főnévképző és melléknévképző megjelenése is: példaként említem a *Szakadár* személynevet a *szakad* szótörténetéből, illetve a *Ványalós* személynevet a *ványol*-éből. A címszó szófaja miatt (*él*¹ ige) a *Ványalós*-sal azonos csoportba osztottam az *Éltes* személynevet, noha ennek relatív töve nomenképzőt tartalmaz.

Egyáltalán nem meglepő, hogy a személynévanyagban a képzőtlen főnevek részesedése csaknem 60 %-os. Ennél jóval ritkább, de a deverbális képzésnél gyakoribb eset, hogy a személynév főnévi alapszóból főnév- vagy melléknévképzővel jön létre. E két alcsoport elhatárolása az *-s* névszóképző fellépésekor nem könnyű. Mivel a *Csimpolyás*, *Furulyás*, *Gulyás* típusú személynevek foglalkozásneveket képviselnek, a főnévből képzett főnevek csoportjába soroltam őket, szemben a *Bojtos*-félékkel.

A „melléknév =” jelölés természetesen nem azt jelenti, hogy magát a tulajdonnevet melléknévnek tekintem, hanem azt, hogy az adott szócikkben az ilyen személynév melléknévi jelentést képvisel, vagyis tulajdonképpen csak alkami főnévnek mondható. Az ilyen adatok részesedése viszonylag tekintélyes.

– Az *alamuszi*, *konok*, *pohos* típusú, egyszófajú címszavak szótörténetéhez tartozó személynevek bátran tekinthetők a melléknév reprezentánsának. Nehezebb a kétszófajú (főnév és melléknév) címszavak személyneveinek besorolása. Szövegkörnyezetüket megvizsgálva úgy találtam, hogy a *béna*, *fodor*, *szegény*, *szent*, illetve az *oláh*, *oszmán*, *polyák* címszavak személynevei ragadványnévi jelzőknek a folytatói, így voltaképpen a melléknév adatainak tarthatjuk őket. (A ragadványnévi jelzők kérdéseiről l. S. HÁMORI ANTÓNIA: TNyt. II/2, 342–3.)

A személynév néha olyan összetett szó vagy ahhoz közelítő szintagma, amelynek csupán az előtagja képviseli a címszót. Ehhez a típushoz a 4. táblázat „főnév =” illetve „melléknév =” sorából a következő adatok tartoznak: 1546: *Sahizmail*; 1548: *saletromfeze*; 1547: *techergyarto* (*tölcsér*); 1547: *Thugyarto* (*tű*); illetve 1863: *Szemmártonnak* (*szent*).

d) Az 5. táblázat arról ad képet, hogy a személynevek képviselte lexémák milyen eredetűek. Hangsúlyozni kell, hogy nem mindig a főcímszónak vagy a szócsalád elsődleges tagjának az eredetéről van szó. Például: a *vándorol* címszó német jövevényszó, de a belőle elvont *vándor* alcímszóhoz kötődő személynév az elvonások rovatába kerül. Az alcímszavas szócikkekben etimológiai

adalékként szerepeltetett személynevek esetében a szócsalád elsődleges tagjának eredetéhez igazítom a minősítést.

5. táblázat

eredet	biztos	?-es	adalék	összes	%
Ősi örökség	2	–	–	2	1,27
Belső	36	9	14	59	37,34
összetett	8	–	2	10	6,33
származék	12	3	2	17	10,76
fiktív fő származéka	6	2	1	9	5,70
szófajváltás	2	–	–	2	1,27
elvonás	2	–	–	2	1,27
tudatos alakítás	2	–	–	2	1,27
köznevesülés	–	1	5	6	3,80
onomatopoetikus	3	3	4	10	6,33
egyéb	1	–	–	1	0,63
Jövevény	44	22	4	70	44,30
honf. e. török	5	1	1	7	4,43
oszmán	3	1	–	4	2,53
cigány	–	5	–	5	3,16
német	5	6	1	12	7,59
latin	5	2	1	8	5,06
olasz	2	1	1	4	2,53
román	6	2	–	8	5,06
szláv	15	1	–	16	10,13
több nyelvből	3	3	–	6	3,80
Vándorszó	7	1	–	8	5,06
Bizonytalan	3	2	1	6	3,80
Vitatott	4	1	–	5	3,16
Ismeretlen	5	3	–	8	5,06
összes	101	38	19	158	99,99

A táblázatban félkövérrel jelöltem a főkategóriák adatait. Az etimológiai csoportosításkor a valószínű származtatást a biztossal egyenértékűnek tekintettem.

Ómagyar utáni adatokról lévén szó, érthető, hogy alig találunk az ősi örökséghez tartozó elemeket (*él¹*, *vő*). Az sem meglepő, hogy az EWUng.

közép- és újmagyar személyneveit tartalmazó szócikkek között a jövevényszavak aránya a legnagyobb.

3. Előadásomban vizsgálati szempontjaimat és eredményeimet csak vázlatosan mutathattam be. Úgy vélem, érdemes volna megkísérelni a szempontok kombinálását, a köztük lehetséges összefüggések feltárását. A vizsgálódást persze célszerű lenne az ómagyarrá is kiterjeszteni. Az így megszorodó adatok kezeléséhez és a szempontok rendszerre szervezéséhez értékes, sőt szinte nélkülözhetetlen segítséget nyújthat a számítógép.

HORVÁTH LÁSZLÓ

'Kutya-víz'-től 'Hetecske közé'-ig Avagy: Mire (nem) jó a névtudomány?

1. A millecentenárium tudományos és közéleti rendezvényei kétségtelenül élesebb megvilágításba helyezték a társadalomtudománynak azon területeit, amelyek képesek a maguk eszközeivel a honfoglaló magyarság történelmét, kultúráját, nyelvét stb. a mához közelebb hozni, megfoghatóbbá tenni. Ebben a szereposztásban nem elhanyagolható hely jutott a nyelvtudománynak, azon belül is a névtannak. Hiszen nyelvünk első lejegyzett szavai is tulajdonnevek voltak: értő magyarázatuk nemcsak elsőrendű nyelvészeti érdek, hanem mással nem helyettesíthető forrásértékük miatt történelmi is. Korai történelemszemléletünk egyik pillérét adják a nyelvi – és a belőlük kihámozható nyelven kívüli – valóság tényei. A felelősség ezzel arányosan igen nagy. A véleménynyilvánítás felelőssége, de a hallgatás felelőssége is.

Engedtessek meg tehát, hogy vitába szálljak egyik ősmagyar tájnevünk („őshazanevünk”), az *Etelköz* védelmében. Tollat ragadni BALOGH LÁSZLÓ cikke készített a Névtani Értesítő legújabb számában (*Etelközű*, őseink hetedhétországa: NÉ. 17. sz. 1995. 78–80), de előtte reagálni szeretnék VÉKONY GÁBORNak egy korábbi tanulmánya idevágó részleteire is (Levedia meg Atel és Kuzu: MNy. 82 [1986]: 41–53). Hogy a „nem” és az „igen” részemről kellő egyensúlyba kerüljön, hadd hívjam még fel tisztelt olvasóim (illetve vitapartnereim) szíves figyelmét egy közelmúltbeli előadásomra: „Az ősmagyar kor tájnevei a magyar tájnevek rendszerében”. (Elhangzott 1995.